XITOY VA O‘ZBEK TILLARIDA TILSHUNOSLIK ATAMALARINING STRUKTURAVIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

YUSUPOVA GO‘ZAL DAVLATOVNA

Samarqand Davlat chet tillari instituti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada xitoy va o‘zbek tillaridagi tilshunoslikka oid atamalarning strukturaviy-semantik xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Xitoy va o‘zbek tillari turli tipologik tizimlarga mansub bo‘lib, xitoy tili izolyativ, o‘zbek tili esa agglutinativ tillar qatoriga kiradi. Mazkur tipologik farq tilshunoslik atamalarining shakllanishi, grammatik tuzilishi, semantik motivatsiyasi va yangi atamalarni hosil qilish usullarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, semantika va pragmatika sohalariga oid xitoycha hamda o‘zbekcha atamalar qiyosiy tahlil qilinadi. Atamalarning strukturaviy modellari, komponentlar o‘rtasidagi munosabat, semantik muvofiqlik va atamaologik ekvivalentlik darajalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: atama, atamaologiya, tilshunoslik, xitoy tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, semantika, struktura, izolyativ til, agglutinativ til, ekvivalentlik, atama yasash.

KIRISH

Bugungi kunda turli tillarning ilmiy atamaologiyasini qiyosiy o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Fan va texnologiyaning jadal taraqqiyoti, xalqaro ilmiy hamkorlikning kengayishi hamda turli tillarda ilmiy axborot almashinuvining kuchayishi atamaologik tizimlarni chuqur tadqiq etishni talab etadi. Ayniqsa, genetik va tipologik jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladigan tillardagi atamalarning tuzilishi va ma’no xususiyatlarini qiyoslash nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xitoy va o‘zbek tillari ana shunday turli tipologik xususiyatlarga ega bo‘lgan

tillardir. Xitoy tili izolyativ tillar guruhiga mansub bo‘lib, unda grammatik munosabatlar ko‘pincha so‘z tartibi, yordamchi vositalar va kontekst yordamida ifodalanadi. O‘zbek tili esa agglutinativ til sifatida grammatik va leksik ma’nolarni turli affikslar yordamida ifodalash imkoniyatiga ega. Ushbu fundamental farq ikki tilda mavjud tilshunoslik atamalarining shakllanish mexanizmlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tilshunoslik atamaologiyasi til haqidagi ilmiy bilimlarni tartibga soluvchi muhim vositadir. “Fonetika”, “morfologiya”, “sintaksis”, “leksikologiya”, “semantika”, “fonema”, “morfema”, “so‘z birikmasi”, “gap”, “ega”, “kesim” kabi atamalar ma’lum ilmiy tushunchalarni ifodalaydi va atamaologik tizimning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Xitoy tilida esa ushbu tushunchalar ko‘pincha semantik jihatdan motivatsiyalangan ierogliflar birikmasi yordamida ifodalanadi. Masalan, 语言学 yǔyánxué – “tilshunoslik”, 语音学 yǔyīnxué – “fonetika”, 词汇学 cíhuìxué – “leksikologiya”, 语法学 yǔfǎxué – “grammatika”, 语义学 yǔyìxué – “semantika” kabi atamalarda 学 xué komponenti “fan, ta’limot” ma’nosini ifodalaydi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi xitoy va o‘zbek tillaridagi tilshunoslik atamalarini strukturaviy va semantik jihatdan qiyoslash, ularning shakllanish modellarini aniqlash hamda ikki til o‘rtasidagi umumiy va farqli xususiyatlarni belgilashdan iborat.

ASOSIY QISM

Atama muayyan fan, texnika yoki kasb-hunar sohasiga tegishli maxsus tushunchani ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasidir. Oddiy leksik birlikdan farqli ravishda atama muayyan tushunchaga aniq bog‘langan bo‘lishi, imkon qadar bir ma’nolilikka intilishi va ma’lum atamaologik tizim ichida faoliyat yuritishi bilan ajralib turadi.

Atamaologiya esa muayyan fan sohasidagi atamalarning yig‘indisi hamda ushbu atamalar tizimini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish sifatida tushuniladi.

Tilshunoslik atamaologiyasi umumiy atamaologik tizimning nisbatan

murakkab qismlaridan biridir. Buning asosiy sababi tilning o‘zi bir vaqtning o‘zida ham tadqiqot obyekti, ham tadqiqotni ifodalash vositasi ekanligidir. Masalan, “so‘z”, “gap”, “ma’no”, “tovush” kabi birliklar kundalik nutqda ham ishlatiladi, biroq lingvistik kontekstda ular maxsus ilmiy tushunchalarni anglatadi.

Xitoy tilida ham shunga o‘xshash holat kuzatiladi. Masalan, 音 yīn “tovush”, 词 cí “so‘z”, 句 jù “gap”, 义 yì “ma’no” kabi birliklar mustaqil umumiste’mol ma’nosiga ega bo‘lsa-da, atama tarkibiga kirganda maxsus ilmiy mazmun kasb etadi.

Atamalarga qo‘yiladigan asosiy talablar quyidagilardan iborat:

atamaning aniqligi;

tushunchaga muvofiqligi;

atamaologik tizim bilan aloqadorligi;

imkon qadar qisqaligi;

ilmiy uslubga mosligi;

variantlarning haddan tashqari ko‘paymasligi;

boshqa atamalardan semantik jihatdan farqlanishi.

Biroq real til materialida barcha atamalar ushbu talablarning barchasiga bir xil darajada javob bermaydi. Ayrim atamalar ko‘p ma’noli bo‘lishi yoki turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinishi mumkin.

Xitoy tilida so‘zlarning grammatik shakli odatda o‘zgarmaydi. Shu bois yangi atama yaratishda so‘zlarni yoki ma’noli morfemalarni birlashtirish muhim o‘rin tutadi.

Masalan:

语言 yǔyán – til;

语言学 yǔyánxué – tilshunoslik;

语音 yǔyīn – nutq tovushi, fonetik tovush;

语音学 yǔyīnxué – fonetika;

语义 yǔyì – semantika, ma’no;

语义学 yǔyìxué – semantika fani.

Bu misollardagi 学 xué “fan, ta’limot” komponenti mustaqil so‘z sifatida ham faoliyat yuritishi mumkin.

O‘zbek tilida esa “til” so‘zidan “tilshunos”, “tilshunoslik” kabi hosila birliklarni affikslar yordamida yaratish mumkin:

til + shunos → tilshunos;

tilshunos + lik → tilshunoslik.

Demak, xitoy tilida ma’noli morfemalarning qo‘shilishi yetakchi bo‘lsa, o‘zbek tilida affiksatsiya yuqori mahsuldorlikka ega.

Masalan, o‘zbek tilidagi:

“tilshunoslik” – bitta so‘z;

xitoy tilidagi 语言学 yǔyánxué – 语言 “til” + 学 “fan”.

Shu ma’noda ikki til bir tushunchani har xil strukturaviy mexanizm asosida ifodalaydi.

XULOSA

Xitoy tilidagi lingvistik atamalarning katta qismini ikki, uch yoki undan ortiq ieroglifdan tashkil topgan qo‘shma birliklar tashkil qiladi.

Masalan:

音素 yīnsù – fonema;

音节 yīnjié – bo‘g‘in;

词根 cígēn – o‘zak;

词缀 cízhuì – affiks;

前缀 qiánzhuì – prefiks;

后缀 hòuzhuì – suffiks;

句子 jùzi – gap;

主语 zhǔyǔ – ega;

谓语 wèiyǔ – kesim;

宾语 bīnyǔ – to‘ldiruvchi.

Mazkur atamalarning ichki tuzilishi semantik jihatdan ancha shaffof.

Masalan, 词根 cígēn atamaida 词 “so‘z” va 根 “ildiz” komponentlaridan foydalanilgan. Uning o‘zbek tilidagi muqobili “so‘z o‘zagi” yoki “o‘zak” hisoblanadi. 前缀 qiánzhuì atamaida 前 “old” va 缀 “qo‘shmoq, biriktirmoq” ma’nolariga ega bo‘lib, o‘zbekcha “old qo‘shimcha” yoki xalqaro atamaologiyada “prefiks” tushunchasiga mos keladi. 后缀 hòuzhuì esa 后 “orqa, keyin” va 缀 “qo‘shiluvchi element” ma’nolarini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi muqobili “suffiks” yoki ayrim kontekstlarda “so‘ng qo‘shimcha”dir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hojiyev A. “Tilshunoslik atamalarining izohli lug‘ati”. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.

2. Rahmatullayev Sh. “Hozirgi adabiy o‘zbek tili”. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.

3. 刘月华, 潘文娱, 故韡. “实用现代汉语语法（增订本” [Amaliy zamonaviy xitoy tili grammatikasi].” – 北京: 商务印书馆, 2001.

4. 裘锡圭. “《文字学概要（修订本）” [Xitoy yozuvi nazariyasiga kirish]. – 北京: 商务印书馆, 2013.

5. 李发元. “《新俄汉汉俄语言学术语词典》 [Yangi ruscha-xitoycha va xitoycha-ruscha tilshunoslik atamalari lug‘ati].” – 北京: 中国社会科学出版社, 2016.

6. 黄伯荣, 廖序东. “《现代汉语（增订五版” [Zamonaviy xitoy tili, 5-nashr].** – 北京: 高等教育出版社, 2011–2012.

7. 吕叔湘. “《现代汉语八百词（增订本” [Zamonaviy xitoy tilining sakkiz yuz so‘zi].” – 北京: 商务印书馆, 1999. – 760 页.

8. Norman J. “Chinese”. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 304 p.

9. Huang C.-T. James, Li Y.-H. Audrey, Simpson A. (eds.). “The Handbook of Chinese Linguistics.” – Chichester: Wiley-Blackwell, 2014. – 688 p.

10. Crystal D. “A Dictionary of Linguistics and Phonetics”. 6th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.